

HANEFÎ HUKUKÇULARINA GÖRE MÂL KAVRAMI ACCORDING TO HANAFÎ JURISTS THE CONCEPT OF PROPERTY

Mehmet ERGÜN*

Öz

Mâl; insanlarca maddî bir değeri olan, 'aynî haklara/mülkiyete, hukukî işlemlere ve tazmine konu olabilen nesnelere ifade eden hukukî bir kavramdır. Bu bağlamda İslâm hukukçuları arasında tartışma konusu olan meselelerden biri de mâl kavramı, mahiyeti ve nelerin mâl kapsamında olduğudur. *Cumhûr-u fukahâyâ* göre, hukûk ve menfaatler mâl kapsamındadır. Hanefilere göre ise, hukûk ve menfaatler mâl kapsamında değerlendirilmemiştir. Bu makale, Roma hukuku ile Türk pozitif hukuku kavram ve sistematîğinden yararlanarak Hanefî hukukçularına göre mâl kavramını, daha da önemlisi hukûk ve menfaatlerin mâl kapsamında olmadıklarına ilişkin Hanefîlerin görüşlerini eleştirel bir şekilde ele alıp değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hanefî, Mâl, Menfaat, Hukûk.

Abstract

As it is known, property is a concept of law which have a material value by humans and which can be subject to real rights/properties, legal transactions and compensations. "In this context one of the issues/propblems that are the subject of discussion among Islamic jurists is the property concept, its nature and what is covered by the property." According to the majority lawyers (cumhûr), the rights and benefits are within the scope of the property. According to the Hanafis, the rights and benefits were not considered within the scope of the property. This article aims to evaluate the concept of property according to Hanafi lawyers by benefit from of Roman and Turkish positive law concepts and systematics. And more importantly, it aims to critically evaluate the views of the Hanafians about the rights and benefits are not within the scope of the property.

Keywords: Hanafi, Property, Benefit, Rights.

GİRİŞ

Şâri' Teâlâ eşyayı ve eşyanın menfaatlerini (menâfi': Heyet, 1998, 227, 368; Elmalılı, 1997, III/388, 389, 413; Bilmen, 1985, I/284, 285; Erdoğan, 2013, 360, 361; Hacak, 2004, XXIX/131-134; Araz, 2016, 82 vd.) bütünüyle insanlar için yaratmıştır. (Bk. el-Bakara 2/31-33; İbrâhîm 14/33; en-Nahl 16/6; el-Mü'minûn 23/19-22, 80; ez-Zümer 39/62; eş-Şûrâ 42/28; ez-Zuhuruf 43/11) "O Allah ki, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yarattı" (el-Bakara 2/29) nassının anlamı budur. "Ey cin ve insan toplulukları göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin. Ancak büyük bir güçle (bedenî, ilmî ve fikrî gayretle) gidebilirsiniz" (er-Rahmân 55/33) âyeti ile de insanların menfaati için yarattığı şeylerin keşfedilmesini ve onlardan yararlanılmasını imkânsız kılmamıştır. Ancak bunu bilimsel yetkinlik kaydına bağlamıştır. (el-Mübârek, 1976, 18-59) Bilime ulaşmak için de gayret sarf etmeyi farz-ı kifâye kılmıştır. (Bk. el-'Alak 96/1-5; Yûnus 10/100; İbn Mâce, 1981: "Mukaddime", 17)

Bu bağlamda İslâm hukuk doktrininde malın mahiyeti ve şümulü hakkında fukahânın benimsediği temel iki yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan birincisi Hanefî hukukçularının görüşüdür. Hanefilere göre mâl; insan tabiatının kendisine meylettiği ve ihtiyaç vakti için biriktirebilen menkûl ve gayrimenkûle şâmil olan şeydir. (İbn Nüceym, (ts.), V/277; Ali Haydar, 1911, I/228: md. 126; Zeydân, 1976, 219, 220; 'Gutaymil, 1988, 22-25; Hacak, 2003, XXVII/462; Zuhaylî, 2014, IX/49, 50) İkinci yaklaşım Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukukçularının görüşüdür. Cumhûr hukukçuların görüşüne göre ise mâl; insanlar arasında iktisadî bir değere sahip, normal şartlarda ve iradî olarak intifâi/faydalanılması mümkün olan şeydir. Bu görüşleri ile Cumhûr; müşahhas/somut varlığa sahip olan şeylerin yanında hak, hukûk ve menfaat gibi bir ekonomik değeri olan mücerret/soyut şeyleri de mâl kapsamında değerlendirerek te'addî/haksız fiil karşısında korunacaklarına hükmetmiştir. (Hafîf, 2008, 30, 42, 58-60; Zeydân, 1976, 219, 220; Zuhaylî, 2014, IX/50 vd.; 'Gutaymil, 1988, 25-30; Hacak, 2003, XXVII/462; Yıldız, 2013, 132)

* Dr., Uzman Vâiz, Kdz. Ereğli (mehmetergun61@hotmail.com)

Hanefilerin malı tanımlama biçimleri ve bir içtihatlarından kaynaklanan menfaatlerin mâl sayılamayacağına ilişkin görüşleri ile Cumhûr hukukçular arasında önemli bazı hukukî meseleler ortaya çıkmıştır. Doğrusu malın değerinin fizikî varlığına göre ölçülmesi her zaman doğru olmayabilir. Nitekim çağımızda fizikî bir varlığı olmadığı halde çok kıymetli olan bazı haklar ortaya çıktığı gibi, vaktiyle ihtiyaç zamanı için saklanıp biriktirelemeyen birtakım şeyler artık saklanabilir ve biriktirebilir konuma gelmiştir. İşte bu makale Hanefî hukukçularının mezkûr görüşlerini eleştirel olarak incelemeyi hedeflemektedir.

1. MÂL KAVRAMI

Roma hukukunda “res” (Bağdatlı, 2012, 563; Koschaker, 1961, 90 vd.; Umur, 1983, 5-19; Erdoğan, 2012, 1-3) ile ifade edilen “mâl” kavramı bir Eşya Hukuku terimidir. (Bk. Esener, 1968, 162, 163; Oğuzman-Seliçi, 1988, 1-16; Hafif, 2008, 28 vd.; ‘Gutaymil, 1988, 20 vd.; Demir, 1981, 13; Karaman, 1991, III/12 vd.; Aydın, 2013, 335) Hukukçular tarafından malın çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bu tanımlar malın kapsamını belirleme bakımından önemlidir. Konunun açıklığı açısından mâl kavramının sözlük ve hukuk anlamlarını ele alalım.

2. Sözlük Anlamı

Arapça bir kelime olan “mâl”; bir kişinin mâlik olduğu şey, birinin tasarrufu altında bulunan kıymetli ve gerekli şey, servet, varlık, para, nakit, gelir, tüccar eşyası, ticarî eşya, emtia, değer ifade eden yarayışlı şey, davar, yük hayvanı gibi anlamlara gelir. (Sâmi, 1978, 1259; Devellioğlu, 1984, 689; Doğan, 1996, 733, 734) Râzî (ö. 666/1267) kelimenin sözlük anlamını açıklamayı bile gerek görmeksizin “ma’rûftur/bilinmektedir” demekle yetinmiştir. (Râzî, 1989, 562)

İbn Manzûr’a (ö. 711/1311) göre mâl; “ma’rûfun, mâ mellektehû min cemî’i’l-eşyâi.” Mâl; anlamı ma’rûf olup mâlik olduğun her türlü eşya demektir. (İbn Manzûr, 1956, XI/635)

Zuhaylî’ye (ö. 2015) göre ister altın, gümüş, hayvan, bitki vb. bir ‘ayn (eşya) olsun isterse hayvana binmek, elbiseyi giyinmek, evde oturmak/süknâ gibi bir şeyin menfaati olsun insanın fiili ile hiyâzet/koruma altına alınan her şey *sözlükte* mâl anlamına gelir. Fakat havadaki kuş, denizdeki balık, ormanlardaki ağaçlar, yeraltındaki madenler gibi insan tarafından hiyâzet altına alınmamış olan şeyler mâl sayılmazlar. Bu bağlamda tüp içinde depolanan hava mâl kapsamındadır. (Ali Haydar, I/219, 220: md. 127, 128; Zuhaylî, 2014, IX/49)

Diğer bazı tariflere göre ise mâl; *mâ mellektehû min külli şeyin.* Mâlik olduğun her şeydir. (Hafif, 2008, 28)

“Mâ mellektehû min cemî’i’l-eşyâi.” Mâlik olduğun her türlü eşya demektir. (Luvîs, 1982, 780)

“Bir kimsenin mâlik olduğu şeydir.” (Ali Haydar, 1911, I/228: md. 126)

“Hâzâ’l-mâl ve hâzihi’l-mâl” şeklinde hem müzekker hem de müennes olarak kullanılan ve çoğulu “emvâl” olan “mâl” (Luvîs, 1982, 780) kelimesinin sözlük anlamlarından anlaşıldığı gibi altına, gümüşe, hayvana, bitkiye, araziye, *menfaatlere*, hukûka, hâsılı mâlik olunan/hâkimiyet ve egemenlik altına alınan her şeye şâmilidir. Ancak denizdeki balıklar, ormandaki hayvanlar ve ağaçlar henüz üzerlerinde mülkiyet ve egemenlik/hâkimiyet tesis edilmediği için mâl kapsamında sayılmazlar. (Hafif, 2008, 28)

3. Terim Anlamı

İslâm hukukunda mâl kavramının çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bu tanımlar malın şumulünün tespiti açısından önemlidir.

Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî (Cumhûr) hukukçularının aksine Hanefî hukukçuları malı farklı şekilde tanımlamak sureti ile menfaatleri mâl kapsamı dışında bırakmışlardır. Hanefî ekolünün eğilimini tespit etmek için öncü birkaç fakih ve esere göre mâl şu şekilde tarif edilmiştir. (Şîrâzî, 2017, II/11; Sübkî, 2017, II/278 vd.; Hafif, 2008, 28-33; ‘Gutaymil, 1988, 22-30; Zuhaylî, 2014, IX/49-52)

Serahsî’ye (ö. 483/1090) göre mâl; “ismun limâ huve mahlûkun li ikâmeti mesâlihînâ bihî ve lâkin bi’tibâri sîfati’t-temevvuli ve’l-ihrâzi.” İhrâza ve mâl edinmeye konu olabilme (temevvül) özelliğine sahip, ihtiyaç ve menfaatlerimizi temin için yaratılmış olan her şeydir.” (Serahsî, 1982, XI/79)

‘Alâuddîn ‘Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî’ye (ö. 730/1329) göre mâl; “mâ yusânü ve yüddeharu li vakti’l-hâceti.” İhtiyaç ve zarûret vakti için korunup saklanabilen şeydir. (Pezdevî, 1974, I/172; ‘Gutaymil, 1988, 22)

Molla Hüsrev’e (ö. 885/1480) göre mâl; “mevcûdün yemilü ileyhi et-tab’u ve yecrî filhî el-bezliü ve’l-men’u.” Bezl ile men’e konu olabilen mevcut şeydir.” (Molla Hüsrev, 1970, II/168; ‘Gutaymil, 1988, 22)

İbn Nüceym’e (ö. 970/1563) göre ise mâl; “beşer dışında kalan ve onun menfaati için yaratılan, ihrâz ve tasarrufa elverişli olabilen her şeydir.” (İbn Nüceym, (ts.), V/277; ‘Gutaymil, 1988, 22)

Hamevî (ö. 1098/1687) (Hamevî, 1985, IV/5) ve İbn 'Âbidîn'e (ö. 1252/1836) göre mâl; "*mâ yemîlü ileyhi et-tab'u ve yümkinu iddihâruhû li vakti'l-hâceti.*" İnsan tabiatının meylettği ve ihtiyaç vakti için saklanıp biriktirelebilen şeydir. (İbn 'Âbidîn, 1984, IV/501, V/51)

İbn 'Âbidîn'in bir diğer tarifine göre mâl; "*mâ yemîlü ileyhi et-tab'u ve yümkinu iddihâruhû li vakti'l-hâceti ev mâ hulika li mesâlihi'l-âdemiyi ve yecrî fihî eş-şuhhu ve zınneti.*" İnsan tabiatının meylettği, ihtiyaç vakti için saklanıp biriktirelebilen veya insanoğlunun ihtiyaçları için yaratılan, cimrilik ve pintiliğe konu olabilen şeydir. (İbn 'Âbidîn, (ts.), V/277; 'Gutaymil, 1988, 22; Heyet, 1998, 216)

Bir başka tarife göre mâl; "*ismun li gayri'l-âdemiyi hulika li mesâlihi'n-nâsi ve emkene ihrâzuhû ve't-tasarufu fihî 'alâ vecihî'l-ihiyâri.*" İnsan hariç, insanların maslahatı için yaratılan, saklanılabilen ve ihtiyarı olarak üzerinde tasarruf yapılabilen şeylerdir. (İbn Nüceym, (ts.), V/277; Hafif, 2008, 29; 'Gutaymil, 1988, 22)

Mecelle malı; "*tab'-ı insanî mâil olup da vakt-i hâcet için iddihâr olunabilen şeydir ki menkûle ve gayr-i menkûle şâmil olur*" (Ali Haydar, 1911, I/228, 229: md. 126; Heyet, 1998, 216) şeklinde tarif edilmiştir. Bu tarif; bir avuç toprak, bir damla su, bir adet karınca (Hafif, 2008, 28), meyte, hür insan, bir adet buğday ve iddihârî mümkün olmadığı için bilumum menfaatleri mâl kapsamı dışında bırakmıştır. (Ali Haydar, 1911, I/228: md. 126; Hüseyinî, 2010, I/106; Heyet, 1998, 216) Ancak günümüzde bitki (Memişoğlu, "Bitki Biyoteknolojisi", erişim: 16 Şubat 2019) ve hayvan biyoteknolojileri (Tepe, "Hayvan Biyoteknolojisi", erişim: 16 Şubat 2019), genetik ve analiz araştırmalarında Hanefî hukukçularınca mâl olarak addedilmeyen bazı şeyler çok değer kazanmıştır.

4. Terim Anlamının Tahlili

Hanefî hukukçularının malın istilâhî anlamına ilişkin ileri sürdükleri çeşitli tariflerden anlaşılacağı üzere; bir şeyin mâl sayılabilmesi için bazı şartlarının bulunması gerekir. Bu şartların tamamını taşıyan şey mâl sayılır. Söz konusu şartlar şunlardır:

- a) Şeyin zarûret halleri dışında şer'an yararlanılabilmesi câiz olmalıdır. Bu şart tanımlarda "*en yuddehara li'l-intifâ'i*", "*mâ hulika li mesâlihi'l-âdemiyi*", "*huve mâ yemîlü ileyhi et-tab'u*" gibi tabirlerle ifade edilmiştir. (Hafif, 2008, 34, 35, 41; 'Gutaymil, 1988, 22)
- b) Şey mevcut olmalıdır. Bu unsur da tanımlarda "*mevcûdü'n yemîlü ileyhi et-tab'u*" kaydıyla ifade edilmiştir. Hanefiler bu şartı malın hem ihtiyaç vakti için saklanılabilir olması gerektiğini belirtmek hem de menfaatleri mâl kapsamı dışında tutmak için ileri sürmüşlerdir. (Serahsî, 1982, XI/79; Buhârî, 1974, I/172; 'Gutaymil, 1988, 23, 24)
- c) Şeyin insanlar arasında maddî bir değeri olmalıdır. Hanefî hukukçular bu durumu "*... ve yecrî fihî el-bezlü ve'l-men'u*" (Molla Hüsrev, 1970, II/168; 'Gutaymil, 1988, 22, 24), "*...ve yecrî fihî eş-şuhhu ve zınneti*" (İbn 'Âbidîn, (ts.), V/277; 'Gutaymil, 1988, 24) şeklinde ifade etmişlerdir. Âdeten bezl ve men'e konu olmayan az, basit ve değersiz şeyler mâl sayılmaz. (Molla Hüsrev, 1970, II/168; 'Gutaymil, 1988, 24)
- d) Şey insan dışında bir varlık olmalıdır. Zira hür insan ve organları mâl sayılmaz. (Kâsânî, 1974, V/135; İbn Nüceym, (ts.), 5: 277; 'Gutaymil, 1988, 24, 25)
- e) Şey maddî/fizikî bir nesne olmalıdır. Bu bağlamda Hanefiler, ihrâz ve hiyâzet imkânı olmayan telif hakkı (en-Nâhî, 1981, 250, 259-261; Ebû Zeyd, 2004, 201-275), süknâ/oturma hakkı, hayvana binmek, elbiseyi giyinmek vb. hukûku ve menâfi'i mâl sayılmadıkları için itlâfları halinde tazminlerini lüzumlu görmemişlerdir. (Hafif, 2008, 29-33; Hüseyinî, 2010, I/105, 106) Hanefî hukukçular bunu "*lâ yutekavvemu'l-menâfi'u fi nefsihâ*" (Kırkağâcî, 1881, 71-72) veya "*lâ tukavvemu'l-menâfi'u fi enfusihâ*" (Hâdimî, 2016, 417) gibi prensiplerle ifade etmişlerdir. Yani menfaatler tek başlarına mütekavvim mâl sayılmazlar. Bu bağlamda telif ve patent hakları, fikrî haklar, yazılımlar, projeler, ticarî unvanlar, ticarî plâkalar, fırsat ve avantajlar, güneş ışığı, güneş ısı, hava, bazı gazlar ve daha birçok menâfi' mâl kapsamında sayılmaz. Dolayısıyla gasp, itlâf ve zarara uğramaları hallerinde tazmine konu olmazlar. (Merğınânî, 1990, IV/344; Demir, 1981, 16-19; Zuhaylî, 2014, IX/49, 50; Hafif, 2008, 29-33) Kezâ, "*bey'ul-hukûki lâ yecûzû bi'l-infirâdi.*" (Hâdimî, 2016, 386; Kırkağâcî, 1881, 25) Yani hukûkun/hakların kendi başlarına/gayrimenkulden bağımsız olarak satışları câiz değildir. Bu prensibe göre, hakk-ı mesîl, hakk-ı şirb, hakk-ı mürûr, hakk-ı te'allî, hakk-ı süknâ, hakk-ı tarîk/irtifak hakları gibi mücerret haklar mâl olmadıkları için gayrimenkulden bağımsız olarak satılamazlar. (Demir, 1981, 16-20; Hacak, 2000, XXII/460-464)

Ancak Hanefilerin bu içtihadı pratikte ciddi sorunlara yol açmış, mezhep bu durumu zarûret, maslahat ve istihsân yöntemleri ile aşma yolunu tercih ederek zamanla beytülmal, vakıf malları, yetim malları ve kira geliri elde etmek için edinilmiş olan malları bu kapsamın dışında tutmaya başlamıştır.

(Hamevî, 1985, III/215; Aydın, 1996, XIII/387, 388; Yıldız, 2013, 135; Aydın, 2013, 336; Erdoğan, 2013, 360, 361; Mecelle, md. 596-599) Nihayet 9 Mayıs 1916'da Mecelle Tadil Komisyonu aynen Şâfiilerde olduğu gibi "menâfi", a'yân gibi mütekevîmdir." (Karaman, 2012, 317; Erdoğan, 2013, 360, 361; Aydın, 2003, XXVIII/231-235, 234) görüşünü kabul etmiştir. Komisyon bu kararlar tazmin yönünden menfaatlerin de tıpkı a'yân (fiziki/maddî eşya) gibi mâl olduğu görüşünü benimseyen Cumhûr'un (Hafif, 2008, 28, 30, 41; 'Gutaymil, 1988, 25-30; Zuhaylî, 2014, IX/49, 50) görüşünü kanunlaştırmış (Aydın, 2013, 336, 337; Karaman, 2012, 309-319; Aydın, 2003, XXVIII/234), böylece her halükârda ismet (bk. Şentürk, 2001, XXIII/137-138), adalet (bk. el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/135; en-Nahl 16/90), el-usûl el-hamse (ed-darûrâtü'l-hamse) (Şoman, 1999, 19; Şa'bân, 2014, 414; Uludağ, 2003, 5-6) ve nasafeti emreden (Berki, 1955, 141-142; Erdoğan, 2013, 447), tecavüzü yasaklayan nasslar (bk. Buhârî, 1981: "Nikâh", 80, "Edeb", 31, 85, "Rikâk", 23; Müslim, 1981: "Îmân", 74, 75, 77) karşısında, -kaynağı sadece içtihat ve tanımdan ibaret olan- (Demir, 1981, 20) menfaatlerin mâl olmadıklarına ilişkin yerleşik Hanefî görüşü tadil edilmiş oldu.

Türk pozitif hukukunda ise, fırsat ve avantajlar, yoksun kalınan kâr ve menfaatler mâl kapsamında değerlendirilir. (Aybay, 1984, 92; Oğuzman-Öz, 1995, 321, 323, 326 vd., 369, 493; Tekinay, vd., 1988, 752 vd., 1142, 1143; Tüzel, 1967, 138-143; Binatlı, 1977, 41-46)

5. Hukûk ve Menfaatler

Hanefî hukukçularının malî tanımlama biçimleri ve bir içtihatlarından kaynaklanan hukûk ve menfaatlerin mâl olmadıkları, dolayısıyla süresine bakılmaksızın mağsûp malın menfaatleri, mahrum kalınan kârı, hak, hukûk ve menfaatlerin tazmine ve hukûkî işlemlere konu olamayacakları meseleleridir. Mezhebin bu görüşü iki mühim neticeyi doğurmuştur. Birincisi, hak ve menfaatlerin hukûkî işlemlere konu olamayacağı meselesidir. İkincisi ise, hak ve menfaatler te'addiye/haksız bir fiile maruz kaldıklarında hukuk tarafından himaye edilmeyecekleri hususudur. Bu bağlamda Hanefî ekolünde irtifak hakları başlı başına satış konusu edilemeyeceği gibi, icâre/kira akdi de esasen menfaatin satışı olduğundan ancak istihânen câiz görülmüştür. (Hafif, 2008, 31-33; Zuhaylî, 2014, IX/49-52; 'Gutaymil, 1988, 32, 33; Aydın, 2013, 336; Aydın, 1996, XIII/387, 388; Bardakoğlu, 2000, XXI/381; Hacak, 2004, XXIX/133, 134; Aydın, 2003, XXVIII/234; Hüseyinî, 2010, I/105, 106)

Sorunun açıklığı bakımından öncelikle menfaat kavramının sözlük ve hukuk literatürü bakımından (istilâh) tarifini vermek gerekir.

Sözlükte menfaat; zararın zıddı, "fayda, kâr, yarar ve çıkar" anlamına gelen nef' kökünden gelir. Çoğulu ise menâfi'dir. (Râzî, 1989, 593; Luvîs, 1982, 827; Heyet, 1998, 227, 368; Bilmen, 1985, I/284, 285; Erdoğan, 2013, 360, 361) Mazarratın zıddı olan menfaat; maslahat ile eş anlamda yaygın bir kullanıma sahiptir. (Ali Haydar, 1911, I/228, 229; md. 126; Bilmen, 1985, I/86, 87; Hacak, 2004, XXIX/131)

İstilahta ise menfaat; evde oturmak (süknâ), elbiseyi giyinmek (lûbs), hayvana binmek (rükûp) gibi herhangi bir malın 'aynını kullanmak suretiyle ortaya çıkan yarar demektir. (Şîrâzî, 2017, II/11; Ali Haydar, 1911, I/227, 228; Hüseyinî, 2010, I/105; Yazır, 1997, III/413; Heyet, 1998, 227; Zuhaylî, 2014, IX/49, 51; Hafif, 2008, 29, 30; Hacak, 2004, XXIX/131, 132)

Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi'ye (ö.1935) göre menfaat; "bir 'aynın isti'maliyle hâsıl olan fâide demektir. Meselâ, hânenin menfaati onda süknâ ile istihsâl olunacağı gibi, beygirin menfaati dahi ona rükûp ile istihsâl edilir..." (Ali Haydar, 1911, I/227, 228)

Muhammed Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre menfaat; "muayyen bir malın ('ayn) kullanılması ile meydana gelen, elde edilen faydadır." (Yazır, 1997, III/413; Hacak, 2004, XXIX/132)

Hâsılî menfaat; "tek başına varlığı olmamakla birlikte eşya ve çalışmasıyla menfaatin elde edileceği varlık, var oldukça varlık potansiyeli olan, eşyanın kullanılması, insan ve hayvanın çalışmasıyla varlığı ortaya çıkan ve bunlar var oldukça yokluğu düşünülmemeyen, eşya, insan ve hayvandaki arazî faydadır." (Araz, 2016, 85)

Mezkûr tanımlarda dikkat çeken şey; 'ayn/eşya (Karaman, 1991, IV/257, 258) ve menfaat/fayda (Hacak, 2004, XXIX/131-134) kavramlarıdır. Bu bağlamda 'ayn (cevher) bizzat eşyanın kendisi iken; menfaat ise onun arazlarından ibarettir. (Kudûrî, 1977, 96; Serahsî, 1982, XI/80; Semerkandî, 2017, IV/113; Mevsilî, 1991, III/60, 62; Zuhaylî, 2014, V/571, 577, 578; Sâbık, (ts.), III/239; Hüseyinî, 2010, I/105, 106, 117)

Hukûken bir şeyin mâl kabul edilmesi demek; o malın 'aynî haklara ve hukûkî işlemlere konu olabileceği anlamına gelir. İslâm hukukçuları arasında nelerin 'aynî haklara ve hukûkî muamelelere konu olabileceği meselesi önemli görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî (Cumhûr) hukukçuları malın tanımında iddihâr ve ihrâz (fizikîlik) şartını aramadıkları için menâfi'î mâl olarak kabul etmişlerdir. Cumhûr'a göre ise mâl; "küllü mâ lehû kıymetün yulzemu mutlifuhû bi damânihi." Yani ekonomik bir değeri olan ve itlâf eden kişi tarafından tazmin edilmesi gereken her şey maldır. Buna göre dînen necis olmayan, temiz ve muhterem olan şeyler mâl addedilir. Ancak Hanefiler bir şeyin mâl sayılabilmesi için o

malın *ihrâz* ve *hiyâzetini* (temevvül) şart koşmuşlardır. Bu bağlamda şeref, sıhhat, zekâ, ilim, güneş ısı ve ışığı gibi yararlanılabilen ama *hiyâzet* altına alınmayan manevî şeyler ve *intifâ'* edilemeyecek kadar az olan şeyler –meselâ, bir avuç toprak, bir adet karınca, bir damla su, bir adet buğday- de mâl sayılmaz. (Hafif, 2008, 28-33; Zuhaylî, 2014, IX/49-52; Hacak, 2003, XXVII/462) Bu esasa göre, -Şâfiîlerin aksine- Hanefiler hamr (şarap) ve domuz etini gayri müslimler/zimmiler için mâl saydıkları için itlâfî durumunda oluşan zararın Müslüman tarafından tazmin edilmesini hükmetmişlerdir. (Merğînânî, 1990, IV/345; Hafif, 2008, 29)

6. Görüşlerin Tahlili

Hanefî doktrininde “*menfaat; ‘ayna bağlı olarak varlık bulan bir arazdır. ‘Ayn ise, arazın kendisine bağlı olduğu cevherdir.*” Şâfiîlerde ise, “*menfaat; ‘aynadan elde edilen hissî (arazî) veya ‘aynî her türlü fayda şeklinde tarif edilmiştir.*” (Araz, 2016, 84) Bu bağlamda Cumhûr ulemânın aksine, Hanefiler tanım, örf ve içtihat kaynaklı bazı sebeplerle menfaatleri –mütekavvim- mâl kapsamı dışında değerlendirmişlerdir. (Hafif, 2008, 29-33; Demir, 1981, 15-20; Hüseyinî, 2010, I/105) Yukarıda ifade edildiği üzere Hanefilere göre mâl; *insan tabiatının kendisine meylettığı ve ihtiyaç vakti için biriktirilmesi mümkün olan şeydir.* Malın mahiyet ve şumulü hakkındaki ikinci yaklaşım ise, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukukçularının görüşüdür. Onlara göre mâl; *insanlar arasında ekonomik bir değere sahip ve normal şartlarda ve iradî olarak dinen ve hukûken faydalanılması (intifâ’ı) mümkün olan şeydir.* Bu görüşü ile Cumhûr, somut/müşahhas varlığa sahip şeyler yanında, hak, hukûk ve menfaat gibi ekonomik değere sahip soyut/mücerret şeyleri de mâl kapsamında kabul etmiştir. Zaten mâl edinmenin amacı onun menfaatinden yararlanmaktır. Dolayısıyla malın değeri fizikî varlığına göre ölçülmemelidir. (Hafif, 2008, 30, 42, 58-60; Demir, 1981, 97 vd.; Yıldız, 2013, 132)

Hafif (ö.1978) (Hafif, 2008, 30), Karaman (Karaman, 1991, III/12-25), Demir (Demir, 1981, 16, 17), Aydın (Aydın, 2013, 335-340), Kaya (Kaya, 2005, 82; Kaya, 2013, 92, 93, 218, 219) gibi muasır İslâm hukukçularına göre, tercihe şayan olan görüş; menfaatleri de mâl kapsamında değerlendiren Hanefilerin dışında kalan çoğunluk hukukçuların görüşüdür. İslâm fıkhnın dinamizmi (Hafif, 2008, 30; Yavuz, 2006, 1-97; Kaya, 2013, 92, 93), evrensellik ve sürekliliği (Karadâvî, 2014, 1-207), günümüzde fetvanın değişebilirliği (Karadâvî, 2012, 1-104), ahkâmın değişmesi (Ali Haydar, 1911, I/101, 102: md. 39; Erdoğan, 2009, 1-263), yeni gelişmeler (Karaman, 2004, 1-160), mahlûkâtın maslahatları (‘İzz b. ‘Abdisselâm, 2006, 1-712) vb. sebeplerden dolayı kanaatimize göre tercihe şayan olan görüş; Cumhûr ulemânın görüşüdür. Çünkü muayyen bir dönemde mâl olarak görülmeyen bir şey bir başka zamanda ya da bir başka toplumda mâl olarak telâkki edilebilir. Nihayetinde Hanefilerin görüşü nassa dayalı bir hüküm olmayıp bütünüyle içtihadî bir görüştür. (Hafif, 2008, 31; Demir, 1981, 20) Dolayısıyla menfaatlere yönelik zararları da tazmine konu eden Cumhûr hukukçuların görüşünün (Kaya, 2007, 58, 59; Kaya, 2005, 82; Karaman, 1991, II/485; Yıldız, 2013, 132, 135 vd.) Hanefilerin görüşünden daha isabetli olduğunun kanısındayız. Ayrıca Cumhûr hukukçularının görüşü ile Türk pozitif hukuku arasında benzerlik bulunduğunu belirtmekte yarar görmekteyiz. Nitekim Türk pozitif hukukunda fırsat ve avantajlar, yoksun kalınan kâr ve menfaatler mâl kapsamında değerlendirilir. (İnan, 1979, 286-290; Aybay, 1984, 82, 92; Oğuzman-Öz, 1995, 321, 323, 326 vd., 369, 493; Tekinay, vd., 1988, 752 vd., 1142, 1143; Tüzel, 1967, 138-143; Binatlı, 1977, 41-46)

7. Konunun Değerlendirilmesi

* “İnsanların eşyasını (haklarını) eksiltmeyin.” (el-A’râf 7/85) “Bâtil ve haksız yollarla birbirinizin mallarını yemeyin.” (el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29) “Kıyamet gününde haklar sahiplerine iade edilecek, hatta boynuzlu koyundan boynuzsuz koyunun öcü alınacak” (Müslim, “Birr”, 61; Tirmizî, “Kıyâme”, 2; Bardakoğlu, 1997, XV/139-151) vb. nasslar gereğince insanların bilumum hak, hukûk ve menfaatlerinin hürmetli (Heyet, 1998, 132; Bağdatlı, 2012, 288; Erdoğan, 2013, 205) bilinip korunması İslâm’ın adalet ve hakkaniyet ülküsünün gereğidir. (Bk. en-Nahl 16/90)

* İnsanların canları, malları mukaddes olduğu gibi, mâl kavramı dışında kalan şeref, namus, şöhret gibi manevî değerleri ve bilumum menfaatleri de mukaddes olup her türlü tecavüz ve haksız fiilden korunmuştur. (Bk. Buhârî, “İlim”, 37; Müslim, “Hacc”, 147; Bûtî, 1992, 457 vd.)

* “Zarar kadîm olmaz.” (Ali Haydar, 1911, I/47, 48: md. 7) “Zarar vermek ve zarara zararlar karşılık vermek yoktur.” (Mâlik b. Enes, 1981, “Akdiyye”, 31; İbn-i Mâce, “Ahkâm”, 17; Hâdimî, 2016, 403) “Zarar izâle edilir.” (İbn Nüceym, 1977, 42; Hâdimî, 2016, 403; Kırkağâcî, 1881, 50; Mecelle, md. 20; Kaya, 2013, 173, 174) “Bilâ sebebi meşrû’ birinin malını bir kimsenin ahz etmesi câiz değildir.” (Hâdimî, 2016, 417; Kırkağâcî, 1881, 73; Ali Haydar, 1911, I/201, 202: md. 97; Bilmen, 1985, I/288, 289; Berki, 1955, I/108) “Ezmânın teğâyyürü ile ahkâmın teğâyyürü inkâr edilemez” (Hâdimî, 2016, 414; Haydar Efendi, 1911, I/101, 102: md. 39; Erdoğan, 2009, 1-263; Öktem, 1983, 79, 81 vd.; Edis, 1987, 112 vd.) vb. prensipler; telif hakları dâhil bilumum hak, hukûk ve menfaatlerin himayesini zarurî kılar. Çünkü vaktiyle iktisadî bir değeri olmadığı düşünülen bazı şeyler;

artık ziyadesiyle değer kazanmıştır. (Ansay, 1958, 199; Tüzel, 1967, 138-143; Karaman, 1991, III/9, 10; en-Nâhî, 1981, 242, 243)

* Fesâdu'z- zemân, iktisadî etkenler, bilim ve teknolojideki gelişmeler, örf ve âdetler vb. ahkâmın değişmesine etken olan bazı amiller var ki, hak, hukûk ve menfaatlerin himayesini de zarurî kılmıştır. Meselâ, matbaanın icadı ile *telif ve tercüme hakkı* gibi para ile ölçülebilen, devredilebilen *müccerret bazı haklar* doğmuş, "*mâl*" kavramı eskiye göre genişlemiş, iktisadî değer taşıyan bazı şeyler ortaya çıkmıştır. (Erdoğan, 2009, 213, 222, 235) Hâsılı, vakti ile örfe göre mâl sayılmayan bazı şeyler ve menfaatler toplumların iktisadî anlayış ve kavrayışları doğrultusunda değişerek ekonomik kıymet kazanmıştır. (Berki, 1981, 109, 110: md. 596-599)

* Hanefîlerin menfaatlerin mâl olmadığına ilişkin görüşleri, sadece bir içtihadî görüşten ibarettir. Bu içtihat sebebiyle bazı hak ve hukûk ihlallerinin olabileceği aşîkârdır. Hakkın muhterem oluşu ve hukûkun himayesi için bir içtihatın sarfı nazar edip Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîlerin menfaatlerin de mâl olduğuna ilişkin reyine yönelmek maslahat ve kamu yararının gereğidir. (Keskiöğlü, 1984, 93, 201; Demir, 1981, 20; Araz, 2016, 121) Zaten son dönem Hanefî hukukçuları bu içtihatlarını yumuşatma yoluna giderek vakıf, yetim malları ve kiralık malların gasbı hallerinde menfaatlerinin tazmin edilmesine hükmetmişlerdir. (Keskiöğlü, 1984, 93, 201; Aydın, 2013, 336; Yıldız, 2013, 135, 136)

* *İsmet-i emvâl/ismet-i mülk, ed-darûrâtü'l-hamse=el-usûl el-hamse* (Çutaymîl, 1988, 1, 2; İbn Âşûr, 1996, 1-310; Şentürk, 2001, XXIII/137, 138) prensipleri açısından menfaatleri de mâl kapsamında değerlendiren Cumhûr'un görüşü, hak ve hukûkun muhafazası ve maslahatların temini açısından tercihe şayan olan görüştür. Nitekim çağımızda değeri ziyadesiyle artan hak ve menfaatlere yönelik haksız fiiller çoğalmış, bu bağlamda çağdaş hukuk sistemlerinde hukûk ve menâfî' tazmine ve hukukî işlemlere konu olmuşlardır. (Aydın, 2013, 335, 336; İnan, 1979, 286-290; Aybay, 1984, 82, 92; Oğuzman-Öz, 1995, 321, 323, 326 vd., 369, 493; Tekinay, vd., 1988, 752 vd., 1142, 1143; Tüzel, 1967, 138-143; Binatlı, 1977, 41-46)

* Hanefî doktrinde menfaatlerin mâl kapsamında değerlendirilmemesinden dolayı gâsıba ecr-i misil (Ecr-i misil için bk. Erdoğan, 2013, 112; Yazır, 1997, I/391-393) tazminin gerekmemesi (bk. Kudûrî, 1977, 96, 97; Sübkî, 2017, II/277 vd.; Bağdâdî, 2014, 184, 185; Hamevî, 1985, III/219) toplumsal düzeni ve mal emniyetini zedeler. Türk pozitif hukukunda kaybedilen menfaatin tazmini için mağdurun ecr-i misil davası açma hakkının olduğunu belirtmekte yarar vardır. (Krş. Heyet, 1998, 80; Bağdatlı, 2012, 81, 182; Narter, 2016, 385, 469) Bu yönü ile Türk pozitif hukuku ile Cumhûr fukahâ arasında benzerlik bulunmaktadır. (Kâsânî, 1974, VII/145; Bağdâdî, 2014, 184, 185)

* Hanefîlere göre, menfaatlerin ma'dûm oluşu (mevcut olmayışı) ihrâz ve iddihârının imkânsızlığından dolayı mâl sayılmamıştır. Cumhûr ise, menfaatleri a'râz (ancak cevher ile var olabilen şey) addederek menfaatleri mâl saymıştır. (Hüseynî, 2010, I/105, 106; Hafif, 2008, 29, 30; Araz, 2016, 121)

* Akdin konusu sırf mallara münhasır kılınmamalıdır. Elde edinilmesi kuvvetle muhtemel olduğu durumlarda menfaatler de akde konu olabilmelidir. (Araz, 2016, 121) Bu bağlamda Hanefîlere göre, menfaatler ancak akit ile mâl kapsamına girebilir. (Yıldız, 2013, 135)

* Romalıların mâl anlayışı ile Hanefîlerin mâl anlayışı arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir. Romalıların göre, 'aynî haklara konu olabilen "res" (mâl); elle tutulabilen, hislerle idrak edilebilen şeyler (corpus) (Bağdatlı, 2012, 131) olup, insanın dışında bir varlık olarak ve kendi başına tasavvur edilebilen, ekonomik değere sahip her şey mâl olarak kabul edilir. Bulut, hava, sis, güneş, yıldızlar gibi, hayat için çok lüzumlu olan bazı şeyler hukukî manada mâl değildir. Çünkü ekonomik değerleri yoktur. Bazı hallerde ise hukukî manada mâl haline gelirler. Tüp içine toplanan havanın ekonomik değeri olan bir mala dönüşmesi gibi durumlar bu kabil şeylerdir. Bu bağlamda Roma hukukunda da telif haklarına ilişkin bir himaye yoktu, doğrusu böyle bir hak bilinmiyordu. Bu hakların himayesi Avrupa'da ancak 19'uncu yüzyılda ele alınmaya başlanmıştır. (Ansay, 1958, 200; Koschaker, 1961, 90-99; Umur, 1983, 5, 6)

SONUÇ

Cumhûr fukahânın hilâfına; Hanefî hukukçulara göre, malın tanımı ve bir içtihadî görüşlerinden dolayı hukûk ve menâfî' mâl kategorisinde değerlendirilmemiştir. Bu bağlamda hak ve menfaatler hukukî işlemlere konu olmadıkları gibi, hukuka aykırı fiiller karşısında da himaye edilmemişlerdir. Bilindiği üzere eşya, hayvan ve insandan sağlanan yararlar menâfî' olarak adlandırılır. Doğrusu da eşyanın intifâ' niteliği sebebiyle insanlar mâl edinirler. Bu da her ne kadar müşahhas/fizikî varlıkları olmasa da hukûk ve menfaatlerin iktisadî birer değere sahip olduklarını gösterir.

Hanefîlerin malı tanımlama biçimlerinden ve bir içtihatlarından kaynaklanan menfaatlerin mâl sayılmayacağı görüşü; insanların hukûk ve menfaatlerinin muhafazasına kâfi gelmeyeceği aşîkârdır. Ancak hakkaniyetle ifade etmek gerekirse, bir tanım ve içtihadî müstenit olan Hanefî görüşte ısrar etmek İslâm

hukukunun gayesine (*mekâsıdu's-şer'i'a*) aykırı düşer. Zira haddi aşmayı, te'addiyi ve kul haklarını haram kılan, hatta Allah hükûkuna önceleyen bir dinin hukuk sisteminin hükûk ve menfaatleri itibara almaması, hukukî işlemlere konu etmemesi ve hukuka aykırı fiiller karşısında himaye etmemesi düşünülemez. *Kapital bir dünyada* gün geçtikçe ekonomik değerleri yükselen bazı hükûk ve menfaatlerin mâl kapsamında tutmayan bir içtihat daha fazla savunulamazdı. Bu nedenledir ki, Mecelle Tadil Komisyonu "*menâfi', a'yân gibi mütekavvîmdir*" tadil ve değişikliği ile bu içtihattan istinkâf ederek hükûk ve menfaatleri aynen fizikî âlemde yer tutan a'yân gibi hükûken kıymeti olan mütekavvim mâl kapsamında değerlendirerek Hanefî fıkhnın tenkite açık olan bu içtihadı dayalı hükmünü geç de olsa tashih etmiş oldu.

Hâsılı, Hanefîlerin malın tanımı ve şumulüne ilişkin ileri sürdükleri görüş; İslâm hukukunun dinamizmi, ahkâmının değişebilirliği, adalet ülküsü, hakkaniyet ilkesi, maslahat, kamu yararı ve zerâi' gibi birçok prensip yönünden Cumhûr hukukçularının görüşleri karşısında zayıf kalmıştır. Bu bağlamda araştırmamızda çoğunluğu oluşturan Cumhûr fukahânın görüşünün daha makul ve uygulanabilir olduğunu gördük. Ayrıca Roma hukukunda malda (*res=mâl*) aranan fizikîlik (*corpus=ayn*) şartı ile Hanefî hukukunda benzerlik olduğunu tespit ettik. Cumhûr hukukçulara gelince, onlar malın müşahhas olmasını şart koşmamışlardır. Onların bu görüşü ile de Türk pozitif hukuku arasında benzerlik bulunduğunu gördük.

KAYNAKÇA

- Aldemir, Hüsnü- Aldemir Musa (2018). *Türkçe-İngilizce Hukukî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ali Haydar Efendi (Küçük) (1330/1911). *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm (I-IV)*. 3. Baskı. İstanbul: Matba'a-i Ebu'z-Ziyâ'.
- Ansary, Sabri Şakir (1958). *Hukuk Bilimine Başlangıç*. 7. Baskı. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Araz, Yunus (2016). İslâm Hukuku Açısından Menfaat ve Menfaat İçerikli Bazı Tasarruflar. *İLTED Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi* 2/46, s. 81-129.
- Aybay, Aydın (1984). *Borçlar Hukuku Dersleri*. 9. Baskı. İstanbul: Seyran Basımevi.
- Aydın, Mehmet Âkif (1996). Gasp. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XIII, ss. 387-392). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Mehmet Âkif (2003). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XXIII, ss. 231-235). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Mehmet Âkif (2013). *Türk Hukuk Tarihi*. 11. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Bağdâdî, Ebû Muhammed b. Gânim b. Muhammed (2014). *Mecme'u'd-Damânât fi Mezhebi'l-İmâm Ebi Hanîfe en-Nu'mân*. Kâhire: Şirketü'l-Kuds.
- Bağdatlı, Selâhattin (2012). *Hukuk Sözlüğü (AB Hukuku Terimleri İlaveli)*. 3. Baskı. İstanbul: Derin Yayınları.
- Bardakoğlu, Ali (1997). Hak. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XV, ss. 139-151). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bardakoğlu, Ali (2000). İcâre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XXI, ss.379-388). İstanbul: TDV Yayınları.
- Behesî, Ahmet Fethî (1409/1988). *el-Mes'ûliyyetü'l-Cinâiyye fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. 4. Baskı. Beyrût: Dâru's-Şurûk.
- Berki, Ali Himmet (1955). *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I*. Ankara: Örnek Matbaası.
- Berki, Ali Himmet (1981). *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)*. 3. Baskı. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1985). *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu (I-VIII)*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Binatlı, Yusuf Ziya (1977). *Hukukun Genel İlkeleri ve Medeni Hukuk*. 4. Baskı. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il (1981). *Sahîhu'l-Buhârî (I-VIII)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Buhârî, 'Alâuddîn 'Abdulazîz b. Ahmed (1394/1974). *Keşfu'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Bûti, Muhammed Sa'îd Ramazân (1992). *Fikhu's-Siyre Peygamberimiz (s.a.v)'in Uygulanmasıyla İslâm*. Trc. Ali Nar-Orhan Aktepe. İstanbul: Gonca Yayınevi.
- Demir, Fahri (1981). *İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*. Ankara: Emek Matbaacılık.
- Devellioğlu, Ferit (1984). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. 6. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, D. Mehmet (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*. 11. Baskı. b.y.: İz Yayıncılık.
- Ebû Zeyd, Bekr b. 'Abdillâh (1425/2004). Mülkiyyetü't-Te'lîf Târîhan ve Humken. *Mecelletü Mecma'i'l-Fikhi'l-İslâmî Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî*. s. 201-275.
- Edis, Seyfullah (1987). *Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- El-Mübârek, Muhammed (1976). *Yarınki Dünya (Özlenen İnsanlık)*. Trc. Hüsâmettin Celâl. İstanbul: Duyuran Matbaası.
- En-Nâhî, Selâhattin (1981). Çağdaş Mevzu Hukuklara ve İslâm Hukukuna Göre Telif Hakkı. Trc. Abdulkadir Şener. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. s. 237-295
- Erdoğan, Mehmet (2009). *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. 6. Baskı. İstanbul: İFAV.
- Erdoğan, Mehmet (2013). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Erdoğan, Belgin (2012). *Roma Eşya Hukuku*. 5. Baskı. İstanbul: Der Yayınları.
- Esener, Turhan (1968). *Eşya Hukuku (Temel Kavramlar)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- 'Gutaymil, 'Abdullâh b. Hamed b. Nâsir el-'Gutaymil (1408/1988). *Ahkâmü Telefî'l-Emvâli fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurrâ Üniversitesi, Mekke.
- Hacak, Hasan (2000). İrtifak Hakkı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XXII, ss. 460-464). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hacak, Hasan (2003). Mal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XXVII, ss. 461-465). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hacak, Hasan (2004). Menfaat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XIX, ss.131-134). İstanbul: TDV Yayınları.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed el-Hanefî (1437/2016). *Mecâmî'u'l-Hakâik ve'l-Kavâ'id ve Cevâmî'u'r-Revâik ve'l-Fevâid fi Usûli'l-Fikhi ve'l-Kavâ'id il-Fikhiyye*. Thk. Hâlid 'Azizî. Beyrût-Lübân.
- Hafîf, 'Ali (2008). *Ahkâmü'l-Mu'âmelâtü's-Şer'iyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Hamevî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Hüseynî (1985). *Gamzu 'Uyûni'l-Besâir Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Heyet (1998). *Türk Hukuk Lügatı* 4. Baskı. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Hüseynî, Fehmî (2010). *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm (I-IV)*. Beyrût-Lübân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer (1984). *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr (I-VIII)*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer (ts.). *Minhatü'l-Hâlik 'ale'l-Bahri'r-Râik (I-VIII)*. (el-Bahru'r-Râik kenarında). 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1996). *İslâm Hukuk Felsefesi Gaye Problemi (Mekâsıdu's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye)*. Notlar Ekleyerek Çevirenler: Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (1981). *es-Sünen (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrer (1956). *Lisânü'l-'Arab (I-XV)*. Beyrût.
- İbn Nüceym, Zeynü'l'âbidin b. İbrâhîm el-Mısırî el-Hanefî (ts.). *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik (I-VIII)*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Nüceym, Zeynü'l'âbidin b. İbrâhîm el-Mısırî el-Hanefî (1398/1977). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. İstanbul: Dersa'âdet Kitabevi.
- İnan, Ali Naim (1979). *İslâm Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- 'İzz b. 'Abdisselâm (2006). *İslâmî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri (Kavâ'idü'l-Ahkâm fi Mesâlihü'l-Enâm)*. Trc. Süleyman Kaya-Soner Duman. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs (2012). *Fıkıh Lugatı (Arapça-İngilizce-Türkçe)*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Karadâvî, Yûsuf (2012). *Günümüzde Fetvanın Değişebilirliği*. Trc. Mithat Acat-M. Mihdi Acat. İstanbul: Nida Yayıncılık.
- Karadâvî, Yûsuf (2014). *İslâm Hukuku (Erensellik-Süreklilik)*. Trc. Yusuf İçicik-Ahmet Yaman. 2. Baskı. İstanbul: Nida Yayıncılık.
- Karaman, Hayreddin (1991). *Mukayeseli İslâm Hukuku (I-III)*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Karaman, Hayreddin (1991). Ayn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. IV, ss. 257-258). İstanbul: TDV Yayınları.
- Karaman, Hayreddin (2004). *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuk*. 5. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karaman, Hayreddin (2012). *İslâm Hukuk Tarihi*. 9. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kâsânî, 'Alâuddîn Ebü Bekr b. Mes'ûd (1394/1974). *Kitâbu Bedâ'ü's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi' (I-VII)*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Kaya, Ali (2005). *İslâm Hukukunda Sebepsiz Zenginleşme*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Kaya, Ali (2007). *İslâm Hukukunda Bedene İlişkin Zararlar ve Tazmini*. Bursa: Emin Yayınları.
- Kaya, Ali (2013). *Güncel Fıkıhî Konular*. Bursa: Emin Yayınları.
- Keskiöğlü, Osman (1984). *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*. Ankara: DİB Yayınları, Ayyıldız Matbaası.
- Kırkağâci, Muhammed b. Süleymân (1299/1881). *Şerhu Hâtîme-i Kavâ'idü'l-Usûl ve'l-Furû'*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası.
- Koschaker, Paul (1961). *Modern Hususî Hukuka Giriş Olarak Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları*. Trc. Kudret Ayiter. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed (1398/1977). *el-Muhtasar*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Luvîs, Ma'lûf el-Yesûî (1982). *el-Müncid fi'l-Lüğâ ve'l-'A'lâm*. 26. Baskı. Lübnân: Dâru'l-Maşrik.
- Mâlik b. Enes (1981). *el-Muvattâ' (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Memişoğlu, Aslı Sade. "Bitki Biyoteknolojisi". Erişim: 16 Şubat 2019. <http://kisi.deu.edu.tr//asli.memisoglu/Genetik%20ve%20biyotek/9-Bitki%20ve%20hayvan%20biyoteknolojisi.pdf>.
- Merğînânî, Şeyhülislam Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr (1410/1990). *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mevsilî, 'Abdullâh b. Muhammed b. Mevdûd (1991). *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr (I-V)*. Ta'lik: Şeyh Mahmûd Ebü Dakîka. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz (1970). *Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Çureri'l-Ahkâm (I-II)*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (1981). *el-Câmi'ü's-Sahih (I-III)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Narter, Sami (1962). *Kusursuz Sorumluluk, Haksız Fiil Sorumluluğu ve Tazminat Hukuku*. 2. Baskı. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Oğuzman, M. Kemal-Seliçi, Özer (1988). *Eşya Hukuku*. 5. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Oğuzman, M. Kemal-Öz, M. Turgut (1995). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, Fakülteler Matbaası.
- Öktem, Niyazi (1983). *Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Râzi, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir (1989). *Muhtârü's-Sihâh*. Lübnân: Mektebetü Lübnân.
- Sâbık, Seyyid (ts.). *Fıkhu's-Sünne (I-III)*. Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî-Dâru'l-Hadis.
- Sâmi, Şemseddin (1978). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Semerkandî, 'Alâuddîn (1438/2017). *Tuhfetu'l-Fukahâ (I-IV)*. Thk. el-İmâm Muhammed el-Muntasır Billâh el-Kitâni-Vehbe Mustafâ ez-Zuhaylî. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (1982). *el-Mebsût (I-XXX)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sübki, Tâcuddîn 'Abdülvehhâb b. 'Alî b. 'Abdülkâfi (1438/2017). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir (I-II)*. Thk. eş-Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd eş-Şeyh 'Alî el-Mu'avviz. 3. Baskı. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Şa'bân, Zekiyüddin (2014). *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh)*. Notlar Ekleyerek Tercüme Eden: İbrahim Kâfi Dönmez. 19. Baskı. Ankara: TDV Yayınları.
- Şentürk, Recep (2001). İsmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XXIII, ss.137-138). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şirâzî, Ebü İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf el-Firûzâbâdî (1438/2017). *el-Mühhezzeb (I-III)*. Tsh. eş-Şeyh Zekeriyâ 'Umeyrât. 4. Baskı. Beyrût-Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Şoman, 'Abbâs (1419/1999). *İsmetü't-Dem ve'l-Mâl fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Kâhire: ed-Dâru's-Sekâfiyyetü li'n-Neşr.
- Tekinay, Selâhattin Sulhi-Akman, Sermet-Burcuoğlu, Halûk-Altıp, Atillâ (1988). *Tekinay Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 6. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Tepe, Bektaş. "Hayvan Biyoteknolojisi". Erişim: 16 Şubat 2019. <http://bektastepe.net/course-slides/8-hayvan-biyoteknolojisi.pdf>.
- Tüzel, Sadık (1967). *Hukuk Başlangıcı*. 3. Baskı. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Uludağ, Süleyman (2003). *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. 7. Baskı. Ankara: TDV Yayınları.
- Umur, Ziya (1983). *Roma Hukuku (Eşya Hukuku/Aynı Haklar)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Unat, Faik Reşit (1988). *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yavuz, Yunus Vehbi (Editör) (2006). *İslâm Fıkhu'nun Dinamizmi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. Bursa: Kurav Yayınları.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1997). *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstihlâları Kâmûsu (I-V)*. Haz. Sıtkı Güllü. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yıldız, Kemal (2013). *İslâm Sorumluluk Hukuku (Akit Dışı Sorumluluk)*. 2. Baskı. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık.
- Zeydân, Abdülkerim (1396/1976). *el-Medhal li-Dirâseti's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*. Bağdat.
- Zuhaylî, Vehbe (1435/2014). *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletühü (I-X)*. 34. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.